

כ"י מב"צ 232

"לחש בדוק ומנוסה"

אמונות ופעולות מגיות
 בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית

ירון ברנאה

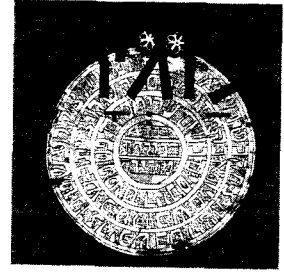
הקדמה

לחקר התרבות העממית והאמונות העממיות מקום חשוב בשחזור הווי החיים של כל קיבוץ אנושי, והוא מסייע בהבנת דמותו התרבותית. לפי שעה כמעט שלא נכתבה כל עבודה מחקרית בנושא זה בהקשר היהודי העות'מאני, וחוקרי העבר כמעט שלא יצאו מגדר התייעוד והתיאור הפשטני. ראשון העושים בתחום היה אברהם משה לונץ, שפירסם את תצפיותיו, רשמיו וממצאיו, בכתב העת "ירושלים", שהחל לראות אור בשנות השמונים של המאה הי"ט. שנים ספורות אחר כך, בקונגרס של מזרחנים בפריס, הירצה אברהם דאגון על "האמונות התפלות של היהודים", נושא שבו הוא ראה תרומה להכרת הפסיכולוגיה של יהודי המזרח, והחיים האינטלקטואליים שלהם. בשנות העשרים של המאה העשרים החל האתנולוג הסלוניקאי ברוך עזיאל לעסוק בחקר הפולקלור, ובמשך כארבעים שנה תיעד מיגון רחב של מקורות, מנהגים ואמונות, בעיקר מעירו. תרומה נוספת לחקר הפולקלור של יהודי האימפריה העות'מאנית תרמו מאז שנות השלושים והארבעים של המאה העשרים משה דוד גאון, מיכאל מולכו ודוד בנבנישתי. חוקרים אלו חשו עצמם חלק מן העולם שאותו הם תיארו, אך גם חשבו עצמם מתקדמים ומשכילים יותר מבני אותו עולם, ואין תימה כי בדבריהם נשזרה נימה אישית, הנעה בין נוסטלגיה לבין דעה ספקנית, שלילית ולעתים אף עוינת ביחס לאמונות ולמנהגים עממיים של בני הדורות הקודמים.¹

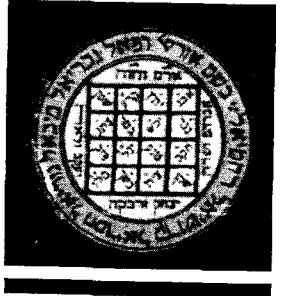
בשנים האחרונות הסבו כמה מחוקרי היהדות העות'מאנית את תשומת הלב להשפעותיה של החברה העות'מאנית על החברה היהודית העירונית, אך הדגש הושם על היבטים של תרבות חומרית – סגנון לבוש ותכשיטים, עיצוב ועיטור תשמישי קדושה ומצבות, מוסיקה וכיוצא בהם. כמה ממחקריו של יוסף הקר המתייחסים לדמותה התרבותית של החברה היהודית עוסקים בעיקר בתרבותה של שיכת העילית הרבנית והאינטלקטואלית ובקשריה עם האירופים, ופחות בזיקתה היומיומית לחברה הסובבת.

1 לספרות בנושא ראו: טרכנברג, פטאי. על הפולקלור של יהודי האימפריה ראו לונץ, בפרט עמ' 20-28. בראש דבריו כתב לונץ כי "עלינו להעיר פה כי אמונות ומנהגי הבל אלה רק בלב הנשים והבוערים בעם ימצאו קן למו". וראו גם: דאגון; מולכו, מנהגים, עמ' 277-306; גרונוואלד. חומר פולקלורי מצוי גם אצל אטיאש, מנהגי נישואין; אטיאש, פורים; עזיאל.

בעטיפה מלפנים
 קמיע כסף, איראן, המאה
 הי"ט
 באדיבות ירון ברנאה

בעטיפה מאחור
 "שמירה לבית"
 ראו צבר, תמ' 14

2	הפעם בפעמים
5	על "מגיה ודת" / ר"י צבי ורבלובסקי
14	כח וכסף: היבטים כלכליים של השימוש בכספים בידי יהודים בעת העתיקה ובימי הביניים המוקדמים / יובל הררי
43	הפרק שטרם נכתב: הערות לקראת היסטוריה חברתית ודתית של המגיה במסמכי גניזת קהיר / סטיוון וסרסטרום
62	פולחן המקדש בספרות המגיה היהודית / מיכאל ד' שוורץ
76	לכוון את השעה: בחירת זמנים המסוגלים לתפילות על פי הכוכבים / י' צבי לנגרמן
89	"לחש בדוק ומנוסה": אמונות ופעולות מגיות בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית / ירון ברנאה
112	מגיה ומיסטיקה: בין צפון אפריקה לארץ ישראל / יוני גארב
131	אסלאם, דיבוק, זאר: נבדלות תרבותית והמשכיות היסטורית במחלות איחוז בקהילות ישראל / יורם בילו
149	תורה ומגיה: ספר התורה ואבזריו כחפצים מגיים בתרבות ישראל באירופה ובארצות האסלאם / שלום צבר
	תגובות
180	תגובה לתגובה / בת ציון עראקיקלורמן
	עיונים וביקורות
181	מדע ואזוטריזם בהגות היהודית בימי הביניים: פרספקטיבה חדשה / דב שוורץ
186	הוויכוח על האסטרולוגיה בימי הביניים / יוסף שצמילר
188	פוק חזי מאי עמא זמר / אביגדור שנאן
194	אותיות מחכימות: על טקסיות והיסטוריה תרבותית של היהודים / אלימלך הורוביץ
202	תפילת "עזרא בצרות" / אדוין סרוסי
205	ספרים – סיקורות

להלן אעיר הערות ראשוניות לחקר העולם המגי והדמונולוגי של יהודי האימפריה הערת'מאנית, ובעיקר של קהילות הלוואנט, אנטוליה והבלקאן הדרומי, מן המאה ה"ט" ועד לראשית המאה ה"י"ט. התמונה המצטיירת מן הדברים שלהלן מסייעת להבנה מעמיקה יותר של החברה היהודית באותו מרחב, דמותה התרבותית, זיקתה לתרבות הסביבה, ובכלל להכרות עם צדדים נוספים של חיי היומיום שלה. בה בעת פותח המאמר פתח למחקר מפורט ומעמיק בנושאים שלא נידונו עד כה בהקשר היהודי-העו'מאני: טקסים מגיים וסמליותם, ניתוח הטקסטים המגיים השונים, טיפולוגיה מדוקדקת יותר של האישיות המגית, הזיקה בין הקבלה למגיה ועוד.

מקורות

עדויות רבות מורות על קיומה של תרבות יהודית עממית ברחבי האימפריה העו'מאנית בענייני מגיה, בעלת זיקה עזה לזו של החברה הסובבת. יסודות רבים בתרבות זו היו למורת רוחם של בעלי ההלכה והמוסר, ולעתים גם חצו את גדרי המותר והאסור מבחינה הלכתית. עדויות אלו מגיעות מכמה וכמה מקורות:

(1) **ספרות רבנית** – ידוע כי ידיעותינו על התרבות העממית במקום ובתקופה הנידונה מקורן בספרות של המיסד הרבני, שבמקרים רבים שלל רבים מגילוייה של תרבות זו, והפגין כלפיה יחס עוי; אל הספרות המיסדית נתגלגלו גם סיפורים עממיים, כפי שאפשר להיווכח מספרו של ר' יוסף סמברי, "דברי יוסף", ובזכרונות-ירחוניותיו של ר' חיים ויטאל. אך במגמה לשרש אמונות אלו, ואולי אף שלא ברצונה, שימרה הספרות המיסדית ידיעות רבות ערך על דרכי ריפוי עממי ופעולות מגיות שונות. אלו מאפשרות לשחזר טפח מעולמם של בני התקופה – אמונותיהם ומציאות חייהם.²

(2) **הספרות העממית** – בשנות החמישים החל תיעוד הספרות העממית של יוצאי ספרד, והעניין המחקרי בה גבר לאחר שנות השבעים. רומנסות, פתגמים וסיפורים עממיים לוקטו ונרשמו. תמר אלכסנדר-פריזר חקרה את משמעותם, ובמאמריה, העוסקים בעיקר בערכים חברתיים ובוהות קבוצתית, עמדה על הרעיונות המבוטאים בהם ועל כך שפתגמים וסיפורים מלמדים על תפיסת המציאות ועל השקפות, ולא דווקא על מציאות. מאמרי זה ממשיך באותו כיוון. בחינת אוצר סיפורי העם בספרדית-יהודית מספק קנה מידה נכבד למשקלן של האמונות בכוחות על-טבעיים בעולמם של יהודי האימפריה העו'מאנית,

2 מעלותיה ומגבלותיה של הספרות הרבנית, ובעיקר ספרות השרית, בחקר ההיסטוריה, נידונו בעבר, והדברים תקפים גם בנושא שעל הפרק – עד כמה האמונות והסיפורים המופיעים בתשובות מלאים הם ונכונים, מה מן המציאות הם מייצגים ומה משקלם ומשמעותם של רבדים קדומים בהשוואה לעיבוד המאוחר בידי המחבר.

ושל יוצאי ספרד בכלל. העיתונות היהודית מהווה סוגה לעצמה, ולאחרונה הראה דוד בונים מה ניתן להפיק ממנה.³

מפתח סיפורי העם היהודיים-הספרדיים שחיברה רגינט חבושה (על פי ארנה ותומפסון), ממחיש היטב את מקומם החשוב של המוטיבים המגיים בספרות העממית של היהודים הספרדים.⁴ חבושה מביאה עשרות סיפורים ביהודית-ספרדית, מכל רחבי הפזורה הספרדית, העוסקים בקסמים וכשפים, ובין המוטיבים השכיחים נזכיר הצלות פלאיות, שינויי דמות, בעלי חיים שהם בני אדם, העלמויות והתגברות על מכשולים וסכנות באמצעים על-טבעיים. סיפורים אלו מלמדים כי המספרים והשומעים האמינו בקיומם של כוחות על-טבעיים, קוסמים, ענקים וגמדים, מכשפות, פיות ושדים.

סוגה ספרותית נוספת הכוללת יסודות מגיים היא "ספרות השבחים", המכונה גם אגדות השבח. למשל, רבים משבחי האר"י, אשר היו לחלק מן הספרות העממית בדרות הבאים, עוסקים ביכולותיו העל-טבעיות ובסגולותיו המגיות של איש זה.⁵

(3) **רשימות נוסעים** – בין הרשמים הבולטים של תיירים ונוסעים אירופים בלוואנט היה כי המוסלמים (ולעניין זה אין הבדל בין ערבים לתורכים), ולא פחות מהם גם המיעוטים הדתיים – יהודים, ארמנים ויוונים – שטופים באמונות תפלות, מאמינים בחלומות ובניחושים, ומשתמשים בקביעות בקמיעות שנועדו להצלחה ובריאות ולהצלה מעין הרע ומכישופים; הקמיעות ניתלו על גבי ילדים ומבוגרים, בתים ואפילו בהמות.⁶ יש גם עדויות שיהודים רבים, שכישוריהם וידיעתם ב"קבלה" (שמהותה המדויקת אינה ברורה כלל ועיקר) היו כנראה מן המפורסמות, עסקו למחייתם בהגדת עתידות, בניחושים שונים ובעריכת חישובים אסטרוולוגיים.⁷

3 בונים; על אמונות עממיות ראו שם, עמ' 205-218.
4 מקומם של המוטיבים המגיים בסוגה ספרותית זו חשוב הרבה יותר מאשר סיפורים בנושאים דתיים, או סיפורים על בעלי חיים – ראו חבושה, עמ' 234-235. לסיפורי עם נוספים, בהם כאלו שנושאים דמוני, ראו גרונוואלד, עמ' 226 ועוד.

5 ראו, למשל, שבחי האר"י, בתוך בניהו, תולדות האר"י. למעשיות נוספות ראו ספר החזיונות לר' חיים ויטאל. דיווח על שני אירועים בצפת בשנת שלא" (1571) מסר ר' אליה פאלקון – דברי יוסף, סימן קנט, עמ' 319-325.

6 ראו, למשל, איזכורו של "דף קטן של זהב שחקוק עליה שם שדי שנושאין הנשים או הקטנים בראשיהם" (חסד לאברהם, אורח חיים, סימן ד, ח ע"א). לעדות של אינטלקטואל עות'מאני בשם מצטפא עלי על קמיעות נגד שריפות בקהיר בסוף המאה ה"ט"ז ראו טיטצה, עמ' 34. על אמונה באסטרוולוגיה, במעשי כשפים ובקמיעות, ועל שימוש האינטנסיווי בהם בקרב תושבי האימפריה, ראו, למשל, דברי ההיסטוריון יוהן פון המר (המר, עמ' 329) ועדויות של אירופים ששהו בלוואנט: ריקו, ההיסטוריה, דף 962 ע"ב; קובל, עמ' 219-226; מונטגיו, עמ' 191; שאו, עמ' 305-306; ליין, עמ' 247-262.

7 לדוגמה, הנוסע האנגלי ג'ורג' סנדיז טען כי יהודים רבים (מן המון דווקא) עסקו למחייתם בהגדת עתידות – ראו סנדיז, עמ' 148. רמז לעיסוקם של יהודים האימפריה העו'מאנית באחזות עיניים ובמעשי קסמים, ראו ציצת נובל צבי, עמ' 279, 322. לדברי פישל (עמ' 276, 282), יהודים רבים עסקו בפרס הצפונית ברפואה ובריפוי מגי, ונשים יהודיות היו מפורסמות בקרב המוסלמים ביכולתן לנחש עתידות, ולרקוח שיקויים שונים לאהבה, לפיריון, למניעת הריון ולהשגת יריבות. ברבע

(4) **כתבי יד וקמיעות** – אחד השיפולים המגיים המקובלים ביותר היה הכנת קמיע והנחתו על, או בסמוך לגופו של הנזקק לפעולתו. קמיעות על גבי חומרים אורגניים בלו ונשמדו, ואלו העשויים מתכת יקרה הותכו ונוצקו מחדש, ומכאן מיעוט המיצא,⁸ מציאיותם של עשרות כתבי יד בכתיבה מורחית ספרדית שעניינם סגולות להודמנויות שונות ונוסחי קמיעות היא ללא ספק עדות לשימוש האינטנסיווי בהם ולעניין הציבורי הרב במגיה. לעתים מוקדש כתב יד שלם לנושאים אלו, ולעתים אין זה אלא לקט אקראי, התופס עמודים ספורים בתוך כתב יד העוסק בעניינים שונים.⁹ עד למאה הי"ט לא היה מקובל להדפיס חומר מסוג זה, והידע הועבר כתורה שבעל פה ובכתבי יד. בין הדוגמאות הנדירות לספר נדפס הוא ספרו של הנביא השבתאי רפאל שבתי, "תעלומות ומקורות החכמה" – וכך כותב המחבר בהקדמה: "בראותי את הספר הזה ואת נסיונו, שכל אחד מאלו השמות כבר נסיתי אותם, ויותר הראייה מהשמיעה, אמרתי גמרתי בליבי לדרפוס אותו להיות עזר לי לאנשים המתרפאים". דוגמה נאה לקובץ שהוכן לשימוש בעליו, הוא "ספר שושן יסוד עולם", שנכתב כנראה בתורכיה באמצע המאה הט"ז, ובו מאות סגולות.¹⁰

(5) **תיעוד** – התיעוד הפולקלורי, דוגמת זה של ברוך עוזיאל ומיכאל מולכו, נוגע בעיקר לפעולות מגיות הקשורות לימים ולאירועים שונים בחיי היחיד. מטבע הדברים מתייחסים הכותבים בעיקר לשלהי המאה הי"ט ולמאה העשרים, אך יש לשער כי אמונות ונהגים אלו משקפים בצורה נאמנה מציאיות קדומה יותר.

אמונות ופעולות מגיות

יצורים וכוחות דמוניים נחשבו על ידי בני הזמן לבעלי ישות ממשית, וקיומם היה חלק מן ההוויה היומיומית של היחיד. האמונה בהם ענתה על רגשות אנושיים בסיסיים, דוגמת תשוקות ופחדים, וסייעה להתמודד עם תופעות ומצבים של עוני ומחלות. כללים הנוגעים

הראשון של המאה הי"ז נרדפו יהודי פרס על רקע החוקת "ספרי קבלה" והטענה שהם עושים מעשי כישופים נגד השאה.

8 ראו רוסיכץ, עמ' 260-261. על תכשיטי קמיע ראו גם חסון, עמ' 17-28, ושם דוגמאות רבות, בעיקר מפרס. לטיפוסים שונים של קמיעות מתכת, בעיקר מפרס ומארץ ישראל, ראו למשל, שחר, פריטים 804-1092.

9 ראו למשל כ"י ירושלים – בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 87 8° (סימנו B715), שמצאו איסתנבול או גליפולי במחצית השנייה של המאה הי"ח. בכתב היד באים בערבוביה סגולות, לחשים, וטופסי שטרות, ומדף 28 ואילך: מליצות קצרות, לחשים, סגולות וקמיעות. דוגמה נוספת הוא כ"י בית המדרש לרבנים בניו יורק Mic. 3149=2226 (סימנו 29186 במכון לתצלומי כתבי יד עבריים). כתב יד זה שנכתב באיסתנבול במחצית השנייה של המאה הי"ח, כולל שטרות ואגרות, ובסופו אוסף סגולות, לחשים והלצות. בדף 57 ע"ב ואילך סגולות ולחשים בעברית ובלאדינו; בדף 62 ע"ב סגולות להרמב"ן.

10 בניהו, שושן יסוד העולם. בסוף המאמר מפתח לחומר הרב המצוי בכתב יד זה.

להתנהגותם ולמשאלותיהם היו לכאורה ידועים, וכדי להימנע מפגיעתם נוצרו מנהגים וטקסים מיוחדים.¹¹

מעשה שאירע במצרים בראשית המאה הט"ז ממחיש הווי זה: אחד מבתי קהיר נודע כנגוע במזיקים שגרמו למיתת יהודים רבים. ר' שמואל ן' סיד, מחכמי ספרד המגורשים, הכין מִשָּׁה, חקק על גביו שמות קדושים, ובאמצעותו הכניע מזיקים אלו. סימו של המעשה בהגליית השדים לבור גדול, ובהפיכת המבנה לבית כנסת שנקרא על שמו (ן' סידיליוו).¹²

א. תכלית הפעולות

על פי רוב היתה תכלית הפעולות המגיות הגנה על בני אדם ורכוש, או ריפוי. האמונה העממית, שאינה מזוהה בהכרח עם דת זו או אחרת, ומוסיפה להתקיים גם במאה העשרים, מבחינה בשני טיפוסים של כוחות בעלי פוטנציאל מזיק. קיימים כוחות נסתרים, דהיינו מלאכים, רוחות, שדים וכיוצא בהם, שכל אדם מסוגל להתגונן מפניהם באמצעים פשוטים למדי (קמיעות, חפצים וחומרים מסוימים); וביכולתו אף לגייסם לתועלתו, בהשבעות ובטקסים מיוחדים. יש גם בני אדם בעלי "עין רעה", הפועלים מקנאה ורשעות, והמסוגלים להזיק באמצעים מגיים ואף במבט – בין אלו גם מכשפות. כך למשל היתה מקובלת האמונה ש"כשקוברין אשה שאוכלת הילדים בחייה שקורין אותה ברוש"ה או שיטיריג"ה אם רואים פיה פתוח בבירור שתעשה היוק שנה אחת ויש למלאות פיה עפר היטב ולא תזיק עוד".¹³

אחת האמונות המקובלות בציבור היתה כי ימים מסוימים מסוכנים יותר מאחרים, וכי יש להיזהר בהם יותר מן הרגיל.¹⁴ גם חכמים חשו לימים אלו, כמפורש בדברי ר' חזקיה די סילוה, מחכמי ירושלים בסוף המאה הי"ז: "מה שנהגו העולם להכריז זמני התקופות כדי שיזהרו העולם מלשתות מים בשעת התקופה] משום סכנה שלא יזוק ויתנפח... שאנו בזמנינו זה שמענו כמה וכמה ניפוחים משתיית מים בשעת התקופה ומהם מתים ומהם מתרפאים".¹⁵ לטובת הציבור הוכרוזו ימים אלו מראש בבתי הכנסת, ונרשמו בלוחות השנה.

מטבע הדברים היו פרקי זמן בחייו של האדם שהיו מועדים לפורענות, דוגמת מחלה, הריון, לידה, נישואין ומוות, והיה צורך לנקוט בהם באמצעים מיוחדים. למשל, על רקע זה נשאל ר' אברהם אלקלעי בסוף המאה הי"ח או בראשית המאה הי"ט: "אם שרי לשמש מיטתו בפני הקמיעין שיש בהם שמות הקדש וכן בפני הניירות שתולין בבית היולדת

11 דברים אלו מבוססים על הנחות רווחות בספרות המחקר האתנולוגי.

12 ראו דברי יוסף, סי' קכ, עמ' 410-411.

13 קמח סלת, קסא ע"א. מדובר במוטיב ידוע בקרב חסידי אשכנז, ואפשר שהמחבר שאל אותו מספרות קדומה.

14 ראו, למשל, מולכו, מנהגים, עמ' 300-302.

15 פרי חדש, אורח חיים, הלכות ראש חודש, סימן תכח, ז ע"ב. על הכנת לוחות שנה שצוינו בהם ימים אלו, ראו, למשל, יד נאמן, סימן י, נח ע"ד; שם, סא ע"ד.

זכר בפתחים ובחלונות כמנהג הנהוג בינינו וכותבין באלו הניירות שמות הקדש ושם שדי ופסוק אל נא רפא נא לה.¹⁶ זהו גם הרקע להתפתחות "ליל שמירת הולד".¹⁷ מחלות, בעיקר כאלו שלא נרפאו בדרכים הרגילות, או כאלו שלא הובנו, הצריכו אף הן פעולה מיוחדת. לדוגמה, התפתח נוהג של הקרבת "קרבות": מקור מן המאה הי"ח מספר על "מה שנהגו רוב המון ישראל דמי שיש לו חולי בתוך ביתו ותקיף ליה עלמא (כלומר ואותו חולה מצוי בסכנת חיים) שוחטין עליו שה כשבים ואומרים עליו זה חליפתו זה תמורתו זה כפרתו ומחלקים את בשרו לעניים וקרו ליה קרבן".¹⁸ בין הבעיות השכיחות היו כאלו הקשורות בקיום יחסי מין, כגון עקרות האשה ואימפוטנציה, ודעת הקהל נטתה לייחסן לכישוף. דוגמה לכך בשאלה שנשאלה בראשית המאה הי"ח:

נערה שנשאת ותכף ומיד בכניסתה לחופה כאשר רצה אישה ליקר'נב אליה צעקה בקול מר ואמר'נה מאוס הוא בעיני אינ לי חפץ בו... זה לה כ' שנה שהיא יושב'נת בבית אביה... כי אם גזירה מן השמים שלא עלה זוגם יפה וכבר ראיתי בעיני במקומנו זה קצת נשים שעלתה להם כן וגורו הרואים שאין זה אלה [צ"ל אלא] מעשי כשפים ועמדו כן ימים רבים עד שבאו לידי גרושין.¹⁹

"קשירת" חתנים באופן מגי, שגרמה להם אימפוטנציה, היתה מן ההתמחויות המפורסמות של זקנות יוניות, שעשו זאת בהזמנתה של אשה מאוכזבת, כגון במעשה הבא:

זה היה מעשה בראובן שנשא אשה אלמנה ותכף קודם החופה חלה ולא קרב אליה ואחר החופה השתדלה היא ברפואתו על ידי הרופאים ולא עלתה לו ארוכה ומרפא. ושוב אחרי כן דרשה לנשים המסתכלות במראות הנקראות בלעז אנדיביינאס [Endevinas] והן הגידו לה שאשה אחת אלמנה שהיתה רוצה להנשא לראובן הנזכר והוא לא רצה בה מחמת שנאה זו עשתה לו קשור שקשרתו בקשר אמיץ על ידי כשוף לשלא יוכל להזדווג עמה.²⁰

16 חסד לאברהם, אורח חיים, סימן ד, ה ע"ב. על תליית קמיעות סביב מיטת היולדת ראו מולכו, לידה וילדות, עמ' 256-257.

17 על משמרות לילה וזיקתן להתפשטות הקבלה ראו הורוביץ, ושם מראי מקום.

18 ידי דוד, אורח חיים, סימן נ, רכא ע"ג ו-מחנה ישראל, סימן א, פט ע"א. בדומה, במקור מאיזמר מן המאה הי"ט מתועד נוהג לשחוט כבש או תרנגול על יסודות בית חדש, כמנהג המוסלמים (חיים ביד, סימן לב, לד ע"ג).

19 סדר אליהו רבה זוטא, סימן יג, נט ע"א; שם, ע"ד. במקרה אחר התלוננה הכלה "שחמותה הנוז'כרת) עשתה לה מיני כשפים ומיני קשרים עד שלא תוכל לאה להזדווג עם בעלה כלל ואם היו תהיה שחפץ הבעל להזדווג עמה יגדל צערה עד מאד מפני הכשוף והקשור ותכף ומיד מתעלפת היא וזיע נרתת כל גופה... נתברר להם ע"י המנחשים הנמצאים בין הגוים שחמותה הנוז'כרת) היא שעשתה..." (ידי דוד, סימן קטו, קכח ע"ג. אפשר שהאשה סבלה מווגיניסמוס).

20 שבט בנימין, סימן רצג, קכו ע"ג. אף ר' חיים ויטאל, שסבל מאימפוטנציה בתשעת החודשים הראשונים לנישואיו השניים, ייחס זאת לקשירה מגית ביום חתונתו – ראו ספר החזיונות, עמ' מב, קלט, קסה. והשוו לעדריות של נוסעים אירופים: ריקו, מצב הכנסיות, עמ' 313-314; גרלר, עמ' 19-20; היל, עמ' 83-84.

מקובל היה השימוש באמצעים מגיים על מנת להשפיע על אחרים, או אף להזיק להם. הפעולה נעשתה בשימוש בחפץ, או חלק מגופו (אפילו שערה) של נשוא הכישוף, או בהחדרת הכישוף לגופו במונו. בדיקת כותרות הסגולות שבכתבי היד מגלה רפרטואר קבוע, שהנשוא שלו הוא נושא הקמע. את הסגולות ניתן לחלק לשני סוגים ראשיים:

(1) **פעולות התגוננות** – מעין הרע, פחד, רוח רעה; לבטל כישוף, לכל דבר רע. מקום חשוב נודע למחלות: כאב ראש, קדחת, מחלות עינים, בעיות עור (גידולים שונים), בעיות במערכת העיכול (תולעים) והשתן ("חולי האבן"), "לומן המגיפה", או "לכל מיני חולאים רעים". היו גם קמיעות שהגנו על נושאייהם מפני כניסת דיבוק.²¹ רב במיוחד היה מספר הסגולות שעניינן פריון האשה: להתעבר, לבן זכר, למפלת נפלים, למקשה לילד, לשמירת הוולד.²²

(2) **פעולות שתכליתן השגת מטרה מוגדרת** – להיות מכובד בעיני הבריות, למצוא חן, לחן וחסד, להצלחה, לאהבה, לשאלת חלום, להגנה, להולכי דרכים, להינצל מסכנות. כן נמצאו סגולות שנועדו להזיק לאחרים, ואפילו להמתת שונא. בשו"ת ר' יוסף ן לב מובאת תלונתו של יורש "איך דודתי אחות אבי נ"ע [=נחחו עדן] אונסת לי בדברי היתול וכישוף שאתן לארוסתי בתה בתורת מתנה נכסי עובון אבי". הפוסק מבטל טיעון זה כ"דברים שאין להם טעם ודברים בעלמא הם ולא הוו אונס". ברור עם זאת, כי השואל עצמו האמין בכך, או לפחות חשב שיוכל לשכנע אחרים באמיתותם.²³

לעתים היו לכשפים השפעות לוואי, או אירעו בהם תקלות – כך למשל במקרה שאירע במצרים:

ראובן חלה ונפל למשכב זמן ארוך ונלאו כל הרופאים לעשות לו כל מיני תרופות וכמה משקי'ים] ומרקחות וכמה הקזות והרקות ולא עלתה לו ארוכה, ויתמהו הרופאים על החולי ההוא כי לא ידעו מה הוא. וביני ביני [כלומר, בינתיים] נתגלה הדבר ע"י [=על ידי] גויה אחת מכבסת בגדים המצויה רוב הימים בבית ראובן הנוז'כר) שאשתו עושה לו כשפים ומשקה אותו מיני סמנים העשויים כמו אבן ששוחקת אותו במים ומשקה אותו... ויבוקש הדבר וימצא ויוציאו מתחת ידה אבן אחת והודית [כלומר, והודתה] שהיתה שוחקת אותו במים ומשקתו כדי למצוא חן וחסד בעיניו והראו האבן לאנשים ידועים ובקיאים בעינינים אלו ואמרו... ושהוא סבת החולי.²⁴

21 ראו למשל בספרו של ר' אליה פאלקן מצפת – דברי יוסף, סימן קט, עמ' 321, 323. באותו מעשה נזכר גם כוחה של מזוזה כשרה למנוע כניסת רוח אל הבית. על מזוזה כקמיע ראו גם שאלה שנשאל ר' שמואל גרמיוזאן מירושלים באמצע המאה הי"ז, בעניין ש'נהגו לתלות מזוזה כמין קמיע", ואם יש היתר לשאתה בשבת; הפוסק קבע שהדבר מותר (משפטי צדק, סימן לט, עמ' נח).

22 בעניין זה ראו למשל למדן, עמ' 70-74.

23 שו"ת מהריב"ל, ח"א, ו'לא סימן], קמה ע"ג-ע"ד.

24 גנת ורדים, אבן העזר, כלל ד סימן יא, ע ע"ג (=הובא מחדש בתוך יד אהרן, קיו ע"ב-ע"ג). על השימוש בסגולות להטלת אהבה ראו גם למדן, עמ' 61-62.

ב. אמצעים ודרכי פעולה

שכיחים ביותר היו קמיעות שנכתבו על גבי נייר או קלף, או נחרטו על גבי מתכת (בדרך כלל על לוחיות כסף), או על גבי אבנים יקרות, ואף תכשיטי קמיע היו שכיחים למדי. הקמיעות נכתבו בעברית ובלאדינו, וכללו תפילות מיוחדות, פסוקי מקרא, שמות קדושים (של האל ושל מלאכים) וצירופי אותיות. מקובל היה גם להוסיף בקשות אישיות ספציפיות לצורך המבוקש, לעתים בציון שמו של מקבל הקמיע.

הציבור ייחס סגולות מיוחדות לאבנים יקרות, בעיקר אלו שזוהו כאבני החושן,²⁵ והאמין בכוחן המגונן של צורות (חמסה, עין, דג), צבעים (אדום וכחול) וצמחים (שום, ושיח הפיגם הידוע בשם "רודה").²⁶ מקור מאיזמיר מן המחצית הראשונה של המאה ה-17 מספר על נוהג יציאה במחרות מעשב הרודה: "אנשים ונשים גדולים וקטנים משום רפואה מעין הרע וכישוף".²⁷ ר' דוד פארדו מספר לתומו כי הולכי דרכים "נוהגים להוליך עמהם בדרך לסגולה" מזה מן השנה שעברה.²⁸ מרים רוסריכץ משערת כי לחוטי הזהב, ולצבע האדום והכחול היה ערך מגי; היא מציינת גם את קיומם של פרטי לברש קמעיים ליולדת וליילוד: שבס, או כובע שעליו נרקמו שמות קדושים. דוגמה לכך באה בספר "מעם לועז":

איי אלגונש קי טיינין ליטראש די פלאטה או די סירמה אי לוש פונין אינלה בוניטיקה די לה קרייאטורה פור הירמחורה או פור גואדרייא סיגון איי ליטראש די שדיי קי לאש אזין די אורו אי איס אסור די פוניר אין שבת. [תרגום: יש אנשים שיש להם אותיות של כסף או של [רקמת] משי ושמים אותם על כובע הילד לאושר או לשמירה כפי שיש אותיות של שדיי שעושים אותן מזהב ואסור לשימם בשבת].²⁹

כך רווחו אמונות בדבר כוחם הסגולי המיוחד של מקומות מסוימים, כמו למשל בתי קברות, או של ימים ותקופות, לטוב ולרע, כך שבמובנים מסוימים המגיה "החובית" היא בבואתה של המגיה "המזיקה".

סגולות שחיברו מקובלים ידועים (דוגמת הרמב"ן, או ר' חיים ויטאל), או שהובאו מארץ ישראל היו מבוקשות ביותר, ומי שפירסמו אותן והשתמשו בהן זכו לתמורה נאה.³⁰

25 ראו, למשל, מדרש תלפיות, יא ע"ב-יג ע"ג. כך, לדוגמה, נודעה אבן האודם (רובי) בסגולתה המיטיבה לנשים הרות. ראו רוסריכץ, עמ' 261.
26 על תועלתו של עשב הרודה נגד עין הרע ולביטול כישוף, ראו למשל ככר לאדן, מסכת דרך ארץ זוטא, רפה ע"א.
27 רוח חיים, סימן שא, נא ע"ג.

28 מתם לדוד, סימן כ, לט ע"ד. המנהג מקובל גם בקרב אשכנזים.
29 מעם לועז, שמות, פרשת יתרו, רט ע"א. ראו גם מולכו, מנהגים, עמ' 189; רוסריכץ, עמ' 260.
30 על סגולות מארץ ישראל ראו יערי, עמ' 71-73. דוגמאות לנוסח קמיע ונוסח לשאלה בהקיץ שהובאו מירושלים, ראו למשל בקובץ קבלה מעשית שכתב ר' אברהם מיראנדה משאלוניקי במאה הי"ח: כ"י מב"צ 232, דף טו ע"ב, יז ע"ב. ר' חיים ויטאל היה מן הנודעים שבמחברי הסגולות; על פעולתו בהקשר זה ראו בס. דוגמה לקובץ שחיבר וליקט ר' חיים ויטאל מצויה כיום באוסף מוסאיון, ירושלים: אביב"י, כ"י 219, עמ' 191-192.

שאלה שנשאל ר' חיים כנבנשת בשנת ת"י (1657) עוסקת במחלוקת בדבר שכרו של כותב קמיעות. בשאלה מתוארת ההתקשרות עם כותב הקמיעות, ומוזכרות פעולותיו לצורך העניין. ברקע הדברים ניכרת היטב האמונה בכוחם של קמיעות לסייע בטיפול ובהגנה על אשה הרה, ומאוחר יותר גם על בנה, מפני כוחות דמוניים:

ראובן היה נשוי אשה ובהיותה הרה לשמונה חדשים היתה מפלת וכת אין ללידה זרע של קיימא ונמשך זה כמה שנים עד עת בא דברו עם שמעון וספר לו המאורע וכשמוע שמעון דברי ראובן הבטיחו לעשות לו קמיעות כמנהג העולם אולי יתעשת האלקים לו וכפי דברי שמעון שנשאו ונתנו ביניהם על סך קבוע לשכר טרחו ופעולתו... ועל זה הוציא הקמיעות שעליו לשימור מהמזיקין ונתנם לראובן כי לפעמים דבר זה יוצא ובא מהמזיקין ואחר זה שלח שמעון לאשת ראובן ד' קמיעות כתובות לשמה על הענין ההוא... ועוד שלח לראובן שישלח לו זהב לעשות לו לוח לכתוב עליו שמות הקדש לתועלת ההרה וכן עשה ראובן... ולא נשאר לו לעשות אלא מה שצריך לעשות לנער היולד שהוא לוח כסף ובעור הבורא הצליח במלאכתו והאשה לא הפילה כמנהגה והמליטה זכר וכעת יצא מתורת נפל שכבר עברו עליו יותר משלושים... סני'פר שנאבד הקמיעה של שמעון ונצטער ראובן עד שמצאה וכשמצאה תפרה הוא בעצמו בלבוש הילד הנולד ועוד דאפי'לון הלוח של זהב יש לו ראייה ששמה אותו עליה שבעת ששמה אותה היה עליה דבר טומאה ובאו לה צירים וחבלים ואחר שטיהר עצמה נתרפית [כלומר חלפו הצירים].³¹

בשאלה זו פוגשים אנו בשלושה סוגי קמיעות: קמיעות "רגילים", שנועדו להגנה ממזיקים, קמיעות שנכתבו במיוחד (בהם גם אחד העשוי זהב) לבעייתיה של אותה אשה, וקמיע כסף, שנראה אף הוא כסטנדרטי, לשמירת הרך הנולד.

לעתים לא היה די בסגולות ובקמיעות הרגילים. אחת הפעולות המגיות הידועות ביותר היתה טקס "האינדולקו" (הקרוי גם "מיתוק", ובלועז: Indulko), שהוא טקס פיוס שעורכות הנשים לשדים באמצעות הצעת והקרבת מיני מזונות מתוקים האהובים עליהם, אגב הרחקת כל תשמיש קדושה והימנעות מאיזכור שמות קדושים. כאן, בניגוד לקמיעות, נערכה ההתמודדות עם השדים בטקטיקה הפוכה מזו שהזכרנו לעיל – לא הרחקתם והוצאתם, אלא השלמה עימם מתוך כניעה:

מעשים בכל יום דקעבדי הנך נשי על החולים שסוגרות עצמן בתוך הבית ומכניסות שם מיני קיטור ומיני מתיקה ומסירין כל הספרים ואפי'לון המזונות ומונעים רגל הבריות ליכנס לשם ומקטירים עשבים ושופכות את הדבש בפנינות הבית ועבדי התם מיני לחשים לחבר השד או השדים וקורין אותו אי"ל אינדולקו גראנדיי.³²

31 בעי חיי, סימן רכא, רעח ע"ד-רעט ע"א; ההדגשות ממני – יב'ן.

32 הציטוט לקוח מדברי ר' דוד פארדו, שכתב כרב בספליט ובסרייבו ברבע השלישי של המאה הי"ח (ספרי דבי רב, רמה ע"ג). על האינדולקו ראו: לונץ, עמ' 21-25; דאנון, עמ' 261-262; גאון,

במחצית השנייה של המאה הי"ט גברה ההתנגדות לנוהג זה מצד רבים מחכמי האימפריה, כפי שנראה להלן.

לרפואה חלופית זו מצטרף גם השימוש בחומרים שונים ומשונים, בעיקר איברים או חמרים שמוצאם בבעלי חיים טמאים, כפי שעולה מן המקור הבא:

מי שיש לו חולי השברון (כנראה בקע, הרניה) זה כמה שנים... בא אליו איש נכרי וא"ל (=ואמר לו) שלא ימצא רפואה למכתו זולת בסממנים שיתן אליו אך צריך להיות הרפואה הזאת לערב בתוך הסם ביצי חיה טמאה הנקראת [את] בלע"ז טאר"טוגה (Tartuga, כלומר צב)... הנה לכאורה נר"א [אה] דאין לאיש היתר באכילת השרץ הזה משום דמה שמערב בתוך הסם ביצי חיה [כלומר ביצי חיה זאת] אין רפואתו ע"פ הדעת והטבע ואינו אלא סיגולית.³³

מפורסם ביותר השימוש בבשר החנוטים, דהיינו מומיות, שנחפרו במצרים והיו סחורה מבוקשת גם באירופה. מתן תרופה זו היה כרוך בסודיות, ובטקסים שנועדו להעצים את השפעתה ולהבטיח יעילות מרבית.³⁴ פעולות מגיות נוספות היו התכת עופרת מעל ראש החולה או הסובל מעין הרע, מכירה פיקטיבית של ילד שהוריו שכלו את ילדיהם הקודמים,³⁵ שינוי שם, או תוספת השם "רפאל" לחולה הנוטה למות.

בעיני בני התקופה, יהודים ולא יהודים כאחד, נתפסו חלומות כבעלי מסר נבואי, ולצורך פתרונם נתחברו ונדפסו ספרונים הכוללים פתרונות והסברים למשמעותם של מוטיבים שונים בחלומות.³⁶ בין הידועים שבהם "מפשר חלמין" או "פתרון חלומות" בנוסחיו ובמהדורותיו השונות. ר' שלמה אלמולי שחי בתורכיה ככל הנראה בראשית המאה הט"ז, ליקט את כל החומר הקדום (גם זה שאינו עברי) העוסק בפתרון חלומות. ספרו, הקרוי "ספר האחלמה", נדפס בסלוניקי בשנת שפ"א, היה פופולרי למדי, וזכה למהדורות אחדות ואף תורגם ליידיש בסוף המאה הי"ז.

אינדולקו [א], עמ' 104-107; גאון, אינדולקו [ב], עמ' 29-34; מולכו, מנהגים, עמ' 277-281. לדברי גאון נתקיימו וריאנטים שונים של טקס זה. חוקרים אלו לא התייחסו כלל לשאלת מקורו, ראשיתו ותפוצתו של המנהג. בשמו המפורש לא נזכר המנהג קודם למאה הי"ח, בעיקר בקהילות תורכיה ובבלקאן, וראו חמדת ימים, ר"ח ימים טובים, נד ע"ד; פני מבין, רל ע"ד-רלא ע"ב; חיים ביד, יורה דעה, סימן לה, לו ע"ב-לח ע"ב; ישירי לב, א, יג ע"א-ע"ב; משא חיים, סימן סב, יח ע"ג-יט ע"א; כנסיה לשם שמים. על חששם של השכנים מפני עריכת טקס האינדולקו בטענה "שאומרים שמויקים באים ומויקים לקטנים" ראו חוקות החיים, סימן לה, לט ע"א. לנוהג דומה במצרים באמצע המאה הט"ז ראו שו"ת רדב"ז, ח"ג, סימן תה, א ע"ג.

פני אהרן, יורה דעה, סימן ב, לב ע"ב. בסופו של דבר התיר הרב את הסגולה, אם כי במגבלות שונות. הדין ההלכתי בכך מעניין ומאלף ואכמ"ל.

על מתן תרופה זו ראו: לונץ, עמ' 20-21; פטאי, עמ' 308-312. לדין הלכתי בשימוש בבשר המומיה ראו שו"ת רדב"ז, ח"ג, סימן תקמה, לט ע"ד; יד נאמן, מב ע"א; ועוד.

הילד קיבל את הכינוי מירקאדו (mercado, כלומר מכור), או קומפראדו (komprado, כלומר קנוי). וראו שו"ת מהר"ט"ץ החדשות, סימן פא, קסב ע"א; גרונואלד, עמ' 226.

ראו למשל מולכו, מנהגים, עמ' 294-295.

חלק ניכר מן האמונות ומן המנהגים שנסקרו לעיל מקובל עד ימינו והם חוצים גבולות מוצא ועדה, כפי שניכר היטב מן הפנייה ל"מומחים" שונים, ומהרפסתם המחודשת של ספרי סגולות ופתרון חלומות.

ג. ספקי שירותים מגיים

את השירותים המגיים לסוגיהם העניקו גברים ונשים שהתמחו בכך, ומהם שנודעו כבעלי כוחות מיוחדים. להלן נזכיר שלושה מן הטיפוסים הבולטים:

(1) נשים

בולט ביותר מקומן החשוב של הנשים בעיסוקים המגיים השונים, ובהם הגדת עתידות.³⁷ למשל, ר' חיים ויטאל העיד על פנייתו לנשים "חכמות" שהיו בקיאות בטכניקות שונות של הגדת העתיד, באמצעות טיפות שמן הצפות על המים, הבטה במראות ועוד.³⁸ ר' אליהו הכהן, שחי ופעל באיזמיר בשליש הראשון של המאה הי"ח, הדגיש כי הנשים מצויות בכשפים, והזהיר כי ריבוי נשים ושפחות גורר הסתבכות במעשי כשפים, ברוח האמרה במסכת אבות (ב, ז) כי "מרבה נשים מרבה כשפים".³⁹ נשים מילאו תפקיד חשוב כמרפאות עממיות, תוך שימוש בתרופות אליל ולחשים, ויש לשער כי הן היו אחראיות להעברה של מסורות ריפוי מדור לדור; עד כדי כך רב היה חלקן בכך, שהעיסוק ברפואה עממית נחשב תחום התמחות נשי מובהק.

טובה הכוהן, שהתחנך באיטליה, היגר לאימפריה העות'מאנית וכיהן כרופאם של הוויזיר הגדול והסולטן בראשית המאה הי"ח, מספר בביקורתיות על מצב הרפואה במרכזי האימפריה בימיו, ומתייחס בחריפות מיוחדת לפעילותן של הנשים. ברור שדבריו משקפים מתח בין רפואה קונוונציונלית לרפואה עממית, אך גם, ולא פחות מכך, מתח על רקע תחרות כלכלית בין רופאים מורשים לבין מרפאים שזכו לפופולריות רבה בקרב ההמון:

הלא די לו שיעמוד בביתו או ישרת לאיזה רופא מדייני... בידיעתו הקטנה בהקנת הדם תכף קוראים אותו בשם חכם המרומם ובשם רופא מובהק... מה שאין כן בארץ הזאת בתחנופיה, שאפילו למי שאין בו ריח תורה כלל קוראים אותם בשם חכם ודוטור[!]. ובוה נותנים יד לרשעים רופאי אליל כאלה להתגאות ולהתנשא ולרדות בחכמים וגם ברופאי אמת.

37 על התאמה מנדריית זו ראו קלארק, עמ' 106-133; אני מודה לידידי ד"ר רוני וינשטיין על שהיפנה אותי אל הספר. על תופעה זו בעולם הנוצרי ראו למשל ספריהם של גינצבורג וקיקהפר.

38 ספר החזיונות, עמ' ג, י, לו, קכ.

39 ידו בכל, פב ע"ב-ע"ג; אזור אליהו, כג ע"ב. בדברי התוכחה של ר' אברהם הלוי מקהיר בנושא הכישוף, מובלעת ההנחה כי העוסקות בכך הן נשים: "ונזכרו בה כל הנשים ולא תעשנה קְזֻמָּתָה" (גנת ורדים, אבן העזר, כלל ד, סימן יא, עא ע"א). כך גם במקור מירושלים: "והרוב אין נמצא זה אלא בנשים" (קול גדול, סימן ו, ג ע"ב). דברים דומים משמיע האנגלי פול ריקו המספר על ריבוי מעשי כשפים ותחרות בין נשות הבית, תוך שימוש בקמיעות וסגולות שונות – ריקו, מצב האימפריה, עמ' 151-156.

זאת ועוד אחרת, שגם הנשים הוקנות המטונפות, אשר בלילה עפות וביום הולכות לקראת נחש"ים ועקרב"ים ומלחשות על המכה בלטיהן תקרנה בשם רופאות בפי הפתאים וגם סומכים עליהם והסכה בזה גודל סכלותם כאשר לא ידעו ולא יבינו שום חכמה אך שונאים אותה... ואשא משלי ואומר הוי איך קמו רופאי אליל בלתי חכמה... חכם רופא סיניור דוטור עם הלולם. גם הנשים המכשפות שהן לוחשות על המכה ובלטיהן (!) הן נגשות. אל החולה הולכות לקראת כל הנחש"ים. להם מאמינים הדלים להן נשים להן קוראי[ם] רופאות השוטי[ם] הפתאים.⁴⁰

נשים מיוצגות היטב גם בקרב בעלי כוחות הניבוי. כך, למשל, באחת מן השאלות שנשאל ר' חיים יוסף דוד אוולאי, ככל הנראה ברבע האחרון של המאה הי"ח, מתוארת כניסת נשים לטראנס:

בעיר אחת יש הרב[נה] נשים אשר כפעם בפעם יוצאות וחולות כמו חלא"ם [כלומר חולניות, ואולי חולות כרוניות] ותרופתן להביא אצלן נשים בתופים ומחולות מינא דזמר נינהו וביני ביני [כלומר ובתוך הריקודים והנגינה] בעלת הבית מתעלפת ביניהן או נכנסת לחדר... ואומרות שנגלה אליהן דמות אחד ושואל מהן לעשות.⁴¹

תופעות מסוג זה התרחשו בעיקר בתקופות של מתח רוחני ודתי, כפי שהיה בצפת במחצית השנייה של המאה הט"ז ועם גילוי משיחיותו של שבתאי צבי.⁴² במציאות התרבותית היהודית, ואף הלא-יהודית, שבה חיו הנשים במידה רבה כמשועבדות לגברים, ונדחקו מחיי הציבור ומן הטקסים והעשיות היומיומיות שהכתיבה הדת הרשמית (שפטרה אותן ממרבית המצוות המעשיות), היו עבורן דת עממית ואמונות עממיות נתיב נוח לתיעול תחושות, אמונות, רגשות ומאווים, ובקעה להתגדר בה באופן פעיל.⁴³

(2) חכמים ומקובלים

היו חכמים ומקובלים שנודעו כבעלי כוחות מגיים ושסיפקו שירותים מגיים, כגון כתיבת קמיעות, גירוש דיבוקים ומזיקים, קריאה בתווי הפנים ועוד כיוצא באלה. קשה לייחס דמויות אלו למעמד מסוים, ונראה כי היו ביניהם חכמים נכבדים ובעלי תפקידים במימסד

40 מעשה טוביה, צג ע"א-ע"ב; על טוביה ראו רודרמן. תלונות דומות על היחס כלפי רופאים מומחים משיע האנוס לשעבר, ר' רפאל מרדכי מלכי הרופא, שחי בירושלים במחצית השנייה של המאה הי"ז – ראו ריבלין, חיב, עמ' 25-32. על דימוי שלילי של נשים העוסקות בכישוף ראו מכתב פרטי של אשה מראשית המאה הט"ז שנזכרות בו לגנאי "החברות הכשפניות" של אשת הנמען, אחיה (דוד, עמ' 328).

41 חיים שאל, סימן נג, סא ע"ב-ע"ג.

42 לגבי צפת ראו עדויותיו של ר' חיים ויטאל על נשים "חכמות", למשל ספר החזיונות, עמ' 364-365. לתיאורים של נשים מתעלפות ומתנבאות בחודשי השיא של השבתאות ראו שלום, ש"צ, עמ' 207, 340-344. על הצד המיגדרי ראו גם יורם בילו בחוברת זו.

43 ברומה העיר מרכוס שבצ'ער חלב, במחצית השנייה של המאה הי"ח, היו נשים נתונות לאמונות מגיות יותר מאשר גברים (מרכוס, עמ' 226-227).

הקהילתי, וגם כאלו שבאו מן התחתית ושאיינו יודעים דבר על קורותיהם.⁴⁴ עם המפורסמים ביותר נימנים ר' חיים ויטאל שפעל בצפת במחצית השנייה של המאה הט"ז, ור' אליהו הכהן שפעל באיזמיר בשלהי המאה הי"ז ובשליש הראשון של המאה הי"ח.⁴⁵ ר' חיים יוסף דוד אוולאי (החיד"א), שחי במחצית השנייה של המאה הי"ח, הושפע אמנם מכתביו של ויטאל והעניק סגולות וקמיעות, אך נמנע מלפרסם עצמו כ"בעל שם" והצניע ככל האפשר את עיסוקיו המגיים.⁴⁶

השבתאות היתה רקע להתפרצות של בעלי כוחות מסוג זה, בעיקר מדרג נמוך של חכמים. אחד הנביאים השבתאיים, משה סרוואל, נודע כמי שיש לו "הארה כזאת שיש בכוחו לגלות לכל אדם שנראה לפניו את מעשיו הטובים עם הרעים אשר עשה בכל ימי חייו ואפילו יכול להורות על החטאים שעשה"; לימים אמרו היהודים "שנראה בעליל כי מנחש ומכשף הוא".⁴⁷ נביא שבתאי נוסף, רפאל שבתי, התיימר להיות מרפא ו"בעל שם", ועסק בכך גם בנדודיו במערב אירופה, שם זכה להצלחה בעיקר בקרב אשכנזים.⁴⁸ שבתאי מפורסם אחר, נחמיה חייא חיון, טען גם הוא ליכולות ריפוי ועשיית ניסים.⁴⁹

(3) מכשפים ומכשפות מקצועיים

רמזים ספורים נשתמרו בספרות לעיסוקם של יהודים בכישוף. למשל, ג'והן קובל (John Covel), כומר השגרירות הבריטית באסטנבול בשנות השבעים של המאה הי"ז, מספר כי הציר של ראגוזה (דוברובניק) הפגישו באדירנה עם מכשפה יהודיה נודעת, אך הוא עצמו לא התרשם מטכסיסה.⁵⁰ לעתים באה הפנייה אל מרפאים עממיים ומכשפים למיניהם לאחר ייאוש מן הרפואה ה"רגילה";⁵¹ ואפשר שלחוסר יכולת כספית לשכור את שירותיהם של רופאים מומחים ויקרים היתה השפעה על היוקקותם של מיגורים רחבים בציבור (היהודי והלא-יהודי) לסגולות, לתרופות עממיות ולמרפאים בלתי מוסמכים.⁵²

44 מציאות זו עולה יפה עם מסקנותיו של עמנואל אטקס שזיהה אנשים שנימנו על שיכת העילית הרבנית במרכז אירופה ומרחח כמי שעסקו במגיה ותיפקדו, גם אם לא בפומבי, כ"בעלי שם" – אטקס, עמ' 101-103.

45 על אמונת ר' אליהו הכהן ברוחות ובגלגול נשמות, ועל עיסוקו בהוצאת דיבוקים ראו בספריו ידו בכל, קסו ע"ד; מנחת אליהו, ד ע"ב-ח ע"ג. עוד בנושא זה ראו שלום, האתמר, עמ' 470-473. כן ראו ידיעות ביחס למקובל אסטנבולי ששבתי צבי למד עימו: שלום, ש"צ, ח"א, עמ' 137-138.

46 בניהו, חיד"א, ח"א, עמ' קלד-קמא. דוגמאות לסגולות ולשימוש בקבלה מעשית ראו ספריו כף אחת, יוסף בסדר, שומר ישראל, סנסן ליאיר. ספרים אלו מוסיפים לשמש את הציבור והם נדפסים מחדש מעת לעת.

47 קונן, עמ' 65.

48 האיש היה מחברו של קונטרס סגולות בשם "תעלומות ומקורות החכמה". לתיאור מקצת מעשיו ראו: אהל יעקב, סימן מת, נד ע"ג-ע"ד; שלום, ש"צ, עמ' 664-676.

49 על עיסוקיו המגיים של חיון ראו שלום, חיון, עמ' 481-483.

50 קובל, עמ' 190-191.

51 ראו למשל שבט בנימין, סימן רצג, קכו ע"ג.

52 ראו לעיל (אחרי הערה 39) דברי הביקורת הקשים של טוביה הרופא כנגד מרפאים עממיים.

מעוצמת האמונות העממיות, מהשימוש האינטנסיווי בקמיעות, מהאמונה במלאכים ועוד, כי אם גם מן הדימיון בהתנהגותם ועולמם של יהודים, נוצרים ומוסלמים באימפריה.⁶⁰ ההיזקקות לרפואות, לקמיעות ולהשבעות של גויים, כפי שתוארה לעיל, מעידה על מידה רבה של קירבה ומגע בין תרבותי רצוף ומגוון, על מידה של אמון הדדי, על נכונות לקליטת השפעות תרבותיות ואולי אף על הכרה מסוימת ועקיפה בלגיטימיות של הדת האחרת, כדרך נוספת לעבודת האל.⁶¹ ביטוי לזיקה ההדדית בין בני הדתות השונות ניתן למצוא בנוהג עממי נוסף שהפופולריות שלו גדלה מן המאה ה־11 ואילך – פקידת קברים, ובפרט קברי קדושים.⁶²

הלכה וחברה

האמונות העממיות והעיסוק הרב בפעולות מגיות מעידות על הפער (ולעתים ההתנגשות) בין הלכה ואידאלים של בעלי הלכה ומוסר לבין מציאות החיים היומיומית בעיר העות'מאנית. עם זאת, נראה כי השימוש באמונות עממיות ובמגיה היה נחלת חוגים רחבים בחברה היהודית, ולא דווקא השכבות הנמוכות. הדבר אינו תמוה כל כך, שהרי אין הכרח שהתרבות העממית תהיה מוגדרת כ"עבריינית" מבחינה דתית. אמונות עממיות ואמונות דמונולוגיות הסבירו תופעות שונות וסייעו בהתמודדות עם קשיי הקיום היומיומיים. חיי היחיד היו בדרך כלל קשים למדי, ורציפי תהפוכות גורל, שמחות ואסונות, והיה אפוא מקום לאמונות ולמנהגים שלא נתפסו בעיני הציבור כסותרים את ציווייה של הדת הרשמית, אלא אולי אף כמשלימים אותה.

פסיקתו של ר' יוסף קארו, בעקבות גדולי ספרד, כי "מותר להתרפאות בקמיע אפילו" יש בהם שמות וכן מותר לישא קמיעין",⁶³ שימשה נקודת מוצא לבאים אחריו. היעדר ההתייחסות למיגוון הרחב של אמונות ופעולות שנהגו בימיו פתח פתח למיגוון עמדות בנושא זה. התגובה קשורה בהכרח להגדרת המעשים הללו: אם הם בגדר אמונות עממיות, שאמנם אינן "תקניות", אך אפשר לטובלן; או שמא הם בגדר "חוקות הגויים" ועבודה זרה של ממש. לעומת אלו שהביעו עמדה שלילית עד עוינת כלפי המנהגים העממיים,

הציבור הכיר בכוחותיהם של "מומחים" בני דת אחרת, ונראה שהעשייה המגית פרחת בקרב החברה הכללית באימפריה העות'מאנית – זאת לפי שאין אנו מוצאים עדויות לרדיפת מכשפים ומכשפות שם, בניגוד למצוי בתולדות אירופה.⁶⁴ הידיעה על הפנייה לכישוף "זר" נמסרות בדרך אגב, כאילו היו דבר שכיח ורגיל. לדוגמה, ידוע על פניית יהודים ונוצרים בקהיר באמצע המאה ה־11 אל השיח' עבד אל־הקאב אל־שעראני בבקשה לקבל ממנו קמיעות.⁶⁵ מציאות זו מסתברת גם מתיאוריו של ר' חיים ויטאל על ימיו בצפת ובדמשק, שיש בהם פירוט מפליא על קשריו עם בעלי כוחות שונים, והיזקקותו להם.⁶⁶ במקור מראשית המאה ה־11 מסופר כי יהודייה מעוברת הלכה "אצל המצריות מכשפיות ולקחה מהן סמנים ומשקים עד שהפילה ב' פעמים".⁶⁷ כן ידועה השאלה שנשאל ר' אליעזר בן שאגיי בדין היוקקותם של מומרים מן המאמינים השבתאיים (הדונמה) לכותבי קמיעות יהודים.⁶⁸ מקורות מאוחרים יותר מספרים כבדרך אגב, וללא התייחסות מיוחדת או גינוי, על פנייה למכשפים גויים לביורר סיבת חולי או תקלה. כך, למשל, בהמשך הסיפור שנזכר לעיל:

ושוב כשהלכו ראו בן עם אשתו הנו[כר] למתא מאגנאצי"ה [=מגנסיה, מניסה] ועדיין הוא היה חולה מהחולי הנו[כר], הלכו[ה] ודרשה אשת ראו בן הנו[כר] מהגויים המכשפים הנמצאים שם, והם השיבו לה דבר כדבר הראשון בלי תוס[פת] ומגרעת.⁶⁹

ההשתלבות התרבותית של היהודים בסביבתם באה לידי ביטוי גם במקרה מוזר ומסקרן שאירע בצפת בשנת של"א (1571), כאשר כשלו נסיונות לסילוק רוח גבר מגופה של אשה צעירה. המאורע עורר תשומת לב ציבורית, אצל יהודים ולא־יהודים כאחד: "...ומצד רוב הבלבול כל העיר היאודים [=היהודים] והתוג'מים [=כאן הכוונה ודאי למוסלמים ולא לתורכים ממש] שהיו באים אלו על אלו לראות את הדבר הנורא והמפליא בעיני כל אדם".⁷⁰ מציאות זו משכה את תשומת ליבם של זרים שהגיעו מאירופה וכך, למשל, התרשם הסוחר וגובר חברת הלוואנט הבריטית, דדלי נורת' (Dudley North), לא רק

53 אם כי נוסע צרפתי רומז לחששן של מכשפות מפני הסוכאשי, נציג הקאדי, וייתכן שהחשש נבע מכך שחלק מהפעולות המגיות שביצעו היו אסורות לפי דיני האסלאם – גרלו, עמ' 19-20.

54 וינטר, עמ' 224.

55 במקום אחד הוא מספר כי ישמעאלי בא לבקש ממנו כתיבה שתשמש קמיע – ספר החזיונות, עמ' 2. בהמשך הספר חוזר המחבר כמה וכמה פעמים על העובדה שגם ישמעאליים מכירים במעלתו וכוחותיו. גם אם התיאורים משועבדים לצורך מסוים, הרי יש בהם ללמד על זיקה תרבותית קרובה בין האוכלוסייה היהודית והמוסלמית בצפת ובדמשק. על היזקקותו של ר' חיים ויטאל למכשפים גויים ראו שם, עמ' יב, ג.

56 בית שלמה, אבן העזר, סימן 1, מו ע"ב. על פנייה אל המילדות העבריות והאדומיות לבקש מהן תרופות ותיקון להריון, ראו למשל שו"ת ר"מ אלאשקאר, סימן פט, קמ"ד ע"ב.

57 בארות המים, יורה דעה, סימן ד, קיג ע"ג-ע"ד.

58 שבט בנימין, סימן רצ"ג, קכו ע"ג. ראו גם ידי דוד, סימן קטו, קכח ע"ג-ע"ד.

59 ר' אליה פאלקון, בתוך דברי יוסף, עמ' 323.

60 הוא מספר למשל על נוהג נפוץ של החזקת ספר (ואין חשיבות לתוכנו או לשפתו) מעל ראש החולה כסגולה להחלמה – גרסבי, עמ' 202.

61 השו"ת שקד. עירוב תרבויות דומה היה אופייני גם לאזורי גבול של האימפריה, והשוו להם שכתב לאחרונה רוסמן ביחס לפודוליה של המאה הי"ח – רוסמן, עמ' 79-81.

62 על נוהג זה בתורכיה ובמצרים ראו למשל: טיטצה, עמ' 33, 41; לית'גאו, עמ' 138; סנדיו, עמ' 69-71. אין להבין את הפיכת העלייה לקבר אמו של שיצ למעשה של תיקון (כפי שמעיד עליה תומס קונן עמ' 66) בלא מסורת של אמונה בסגולת קברי קדושים, ועלייה לקברים. נוהג זה היה תכלית העלייה לרגל לארץ ישראל בתקופה הנודונה.

63 שלחן ערוך, יורה דעה, הלכות כישוף סימן קעט. בעקבותיו, וביתר פירוט, שלחן גבוה, יורה דעה, ח"ב, קנו ע"ד-קנו ע"ד. לגבי נוהגים מגיים בקרב יהודי חצי האי האיברי לא נערך עדיין כל מחקר. למראי מקום אחרים בנושא זה ראו, לפי שעה, אלון, עמ' 268; ולדוגמה, פסיקת הרשב"א, המתיר להתרפא בקמיעות ולשאתם בשבת – שו"ת הרשב"א, ח"ב, סימן רפ"א, ס"ט ע"ד.

היו שנמנעו מנקיטת עמדה ובכך אולי ביטאו חוסר רצון להתערב בהתמודדות חסרת סיכוי עם נוהג מקובל.

פוסקים רבים נקטו עמדה שלילית לגבי שאלה במכשפים ומגידי עתידות והסתייעות בכשפים גם לצרכים "חיוביים". כשנשאל ר' דוד אבן אבי זמרא (הרדב"ז) על ההיתר "לשאול במכשפים ובקסמים", השיב: "אין דעתי נוחה בזה וגם הוא ז"ל [=ר' ישראל איסרליין] לא כתב אלא שלא מצינו איסור מפורש בדבר";⁶⁴ ובמאה הי"ז כתב אחד מגדולי חכמי מצרים "כי גדולים הם מעשי כשפים שמכחישים פמליא של מעלה ובריא היוקא מה גם בומנים הללו שמעשי כשפים לא יועילו ולא יצליחו לשום טובה רק לעשור[ת] רע".⁶⁵ אף השימוש בכשר מומיות הוא דוגמה לנוהג עממי שהיה בעייתי מבחינה הלכתית. בעוד הרדב"ז התיר לסחור בבשר המומיות,⁶⁶ פסק במאה הי"ז ר' אברהם הלוי "לאסור אכילתה וסחורתה ועל דבר הטומאה מטמא[ת] טומא[ה] חמורה בכזית".⁶⁷ דברים תקיפים נגד פעולות מגיות ואמונה בכוחות דמוניים כתב ר' יעקב כולי בדבריו על הפסוק "מכשפה לא תחיה" (שמות כב, יז), וללא ספק כיוון בכך לקהל רחב ביותר:

...קירי דיזיר קי לוס איגיוזוס אי לאס אינדיבינאסייוניס נו ליס קונבייני אה לה אומה ישראלית. אי טודו קין קריאי אין איסטאס קוזאס אי פינסה אין סו קוראסון קי סון וידראד אי קי איי אלגונה חכמה אין אלייאש סי נו קי לה ליי לוס פיואי אוסר איסטו לי וייני די מאנקורה די דעת. מא לוש קי סון סיוודוש קונוסין אי סאבין קי נו איי נינגון ממשות אינלייו... אי פיירדין סו טיימפו אין בובידאדיס אין לוגאר די פינסאר אין קוזאס די גודיזמו. [תרגום: רוצה לומר שהכשפים והניחושים אינם הולמים את האומה הישראלית. וכל מי שמאמין בעניינים הללו וחושב בליבו שהם אמת ושיש איזו חכמה בהם, מלבד זה שאת זה אוסרת התורה, הרי ביא לו הדבר חסרון הדעת. אבל אלו שהם פקחים מכירים ויודעים שאין בזה שום ממשות... (והמאמינים בכך) מאבדים את זמנם בשטויות במקום להגות בענייני יהדות].⁶⁸

כדוגמה להתמודדות של בעלי ההלכה עם אמונות ופעולות מגיות, ניקח את האינדולקו שנוכר לעיל. כבר במאה הט"ז נשאל ר' דוד ן אבי זמרא על מנהג דומה: "על ענין השאלה בשדים איזה דרך מותר ואיזה דרך אסור גם כי רבים פרצו גדרה של תורה ומקטרים לשדים ואומרים שאין כוונתם לעבדם אדרבא לכוף אותם ולהכריחם לעשות רצונם".

64 שו"ת הרדב"ז, ח"א, סימן תפח, פט ע"ב. נראה שהשאלה עוסקת בפנייה לבעלת אוב.

65 גנת ורדים, אבן העזר, כלל ד, סימן יא, עא ע"א.

66 שו"ת הרדב"ז, ח"ג, סימן תקמח, לט ע"ד.

67 גנת ורדים, יורה דעה, כלל א סימן ד, פט ע"ג; שם, ה, צ ע"ג-ע"ד. לדיון במנהגים עממיים נוספים ראו גם ערך לחם, הלכות חוקת עממין, לה ע"ב-ע"ג.

68 מעם לועז, שמות, פרשת משפטים, רסה ע"א. דברים על שכיחות אמונות ופרקטיקות אלו כתב באמצע המאה הי"ח בעל מוסר אחר: תקוני הנפש, קסב ע"א.

הרדב"ז אסר לקטר לשדים, אך הוא התיר לשאול בשדים באמצעות שמן, ביצים או בוחן, וכן להשבעם בשמות הקודש, אך מייד הסתייג: "ירא שמים יתרחק אפילו מזה, כיון שהוא מחלוקת בדבר שיש שמץ ע"ז [עבודה זרה] שיבא לימשך אחריהם".⁶⁹ גם במאות הבאות הובעו עמדות שונות ביחס לכשרות האינדולקו. ר' דוד פארדו שלל נוהג זה לחלוטין, בעוד ר' יצחק נאבארו, שחי באיזמיר ברבע הראשון של המאה הי"ט תמה על דבריו הקשים: "ודאי דידעי רבנן דיש להם על מה שיסמוכו והנח להם לישראל". על אף ההיתר, הבהיר ר' דוד פארדו כי רצוי להתרחק ממעשים מסוג זה, הגובלים בכשפים אסורים: "ועם כל זה הפורש מלדרוש בדברים הללו עליו תבא ברכת הטו[ב] [והוא ית"ש [=יתברך שמו] יצילהו... וירפאהו".⁷⁰

העיון במקורות מעורר רושם כאילו במאה הי"ט גברה ההתנגדות לאינדולקו, ואפשר שהמודרניזציה וההשכלה, בעיקר באמצעות בתי הספר של כ"ח והעיתונות המתפתחת, השפיעו על דעיכת המנהג. אפשר גם שבהתנגדות למנהג היתה משום תגובה להתפשטות מהירה ומוגזמת, לטעמם של הרבנים, של מנהגים פסולים אחרים. בשנות השישים של המאה הי"ט יום ר' מנשה מטלוב סתהון מסע נגד האינדולקו, ובשנת תרל"ד (1874) הדפיס בירושלים את הספר "כנסיה לשם שמים", שהוא אוסף הסכמות וחרמות רבנים בנושא.⁷¹ בשנת תרכ"ח (1868) דן ר' חיים דוד חון בעמדתו של הרב סתהון, והבחין בין פעולות דומות של שאלה בשדים – וכך כתב:

אינדולקו שעושים הנשים ומכשפות לאיש החולה בהקטרה ומתוק לשדים לא אליה ע"ז [=על זה] נשאל הרב כמהר"מ סתהון נר"ו [=כבוד מורנו הרב מנשה <מטלוב> סתהון נטריה רחמנא ופרקיה, כלומר ישמרהו ה' ויצילהו] והשיב בהלכה לאסור איסר וזאת הסכמת מרן הגאון המחבר ז"ל... הנה כי כן זאת חקת התורה כדמרגמינן דא גזירה דאורייתא אשר לא תקרבנה עוד מהיום והלאה לעשות כדבר הרע הזה בקרב ישראל, לא מינה ולא מקצתה, לא קטון ולא גדול, במיתוק, דהיינו דבש או צוקאר ומלח וביצה, והשתחואה, ותפילתם תועבה ככתוב בשאלה... והרי הוא עובד ע"ז [=עבודה זרה] ממש אשר לא ינקה כל עושה אלה.

ולמודעי אני צריך, [כלומר צריך אני להסביר, להודיע] שכן בארצותינו נוהגים לעשות מעין לזה [!] וחקרתי ודרשתי מה מעשיהם ומה ראו על ככה. ונתברר לי בבירור שאינן עושות שום קיטור וזבח והשתחואה כו"ע [=כלל ועיקר]... כ"א [=כי אם] מעט מומיאי וצוקאר [כלומר אבק מומיה מעורב בסוכר] שמפורים וניתנים להחולה לשתות ובתפילה לאלהי מרום, אלהינו מרחם דוקא, הרופא כל בשר, שישלח דברו וירפאהו להעלות לו ארוכה. זו בלבד ששואלים מחילה מהשדים אם

69 שו"ת הרדב"ז, ח"ג, סימן תה, א ע"ג.

70 כך אנג דיון עקרוני בכשפים – פני מבין, רל ע"ד-רלא ע"ב. לעמדת ר' דוד פארדו ראו ספרי דבי רב, רמה ע"ג.

71 ראו גם משא חיים, סימן סב, יח ע"ג-יט ע"א; חיים ביד, יורה דעה, סימן לד, לו ע"ב; לד, לח ע"ב.

הזיקו ההחולה על שום ענין [יג ע"ג] שעשה נגדם שיסלח על פשעו ויברחו מעליו. וכעין זה הוא שהתיר מורי הרב ז"ל ולא כנדון הרב הפוסל גר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה] שהוא איסור מבורר...⁷²

אף נכונותם של יהודים רבים לבקש את עזרתם של מכשפים גייים קוממה לפחות חלק מן הפוסקים, ובירושלים היתה תקנה שאסרה פנייה אליהם.⁷³ במאה הי"ח כתב ר' אברהם מיראנדה, מקובל סלוניקאי נודע, דברים חריפים נגד הפונים אל מרפאים ישמעאלים, כנראה דרווישים, ומייחס את היוזמה למעשה לנשים המסיתות לכך את בעליהן.⁷⁴ מעניין כי בדיונו בשאלת עקרות האשה וסיבותיה האפשריות גילה ר' אברהם ידע רפואי רחב, ולא הזכיר כלל סגולות וקמיעות (שהוא עצמו העתיק) שעה שהוקיע בחריפות את רופאי האליל ואת שיטות הריפוי שלהם.⁷⁵

בקרב בעלי הקבלה לא שררה תמימות דעים באשר ליחס שבין תורתם לבין העולם הסובב, ועד כמה ראוי או ניתן לאדם להתערב במה שלמעלה ממנו, בעיקר באמצעות מה שקרוי כיום "קבלה מעשית". היו מקובלים שהעדיפו להימנע מהתעסקות הרת סכנות עם כוחות דמוניים. למשל, ידוע כי האר"י, שעשה פעולות מגיות רבות, התנגד לשימוש בשמות מלאכים ושדים.⁷⁶ לעומת זאת, תיאוריו האוטוביוגרפיים של תלמידו, ר' חיים ויטאל, הם עדות מופלאה לא רק לעיסוקו שלו בקבלה ובקבלה מעשית, כי אם גם להזיקותו לנשים ולמוסלמים שהיו בעלי כוחות מגיים. חכם נוסף שנודע ביכולותיו המגיות, ולא היסס לתעד אותן היה ר' אליהו הכהן מאיזמיר, שהתמחה בגירוש רוחות.⁷⁷ למרות חילוקי הדעות בין המקובלים, אין ספק כי להתפשטות העיסוק בקבלה (בנוסחיה השונים) וחדירתה למרכז החיים הדתיים במאות הי"ז והי"ח היתה זיקה ברורה להתפשטות של אמונות דמונולוגיות ולפופולריות הגוברת של פעולות מגיות שונות; ייחוס סגולות לקבלה היקנה להן סמכות ואמינות. תורות קבליות שונות היו מרכיב חשוב במכלול האמונות העממיות, ואין לצייר התפשטות מנהגים ואמונות דימונולוגיות רבות בלא התפשטות קודמת, או לפחות מקבילה, של תורות קבליות ורעיונות שמקורם קבלי, דוגמת האמונה בגילגול נשמות, האמונה בכוחם של שמות ופסוקים מסוימים, ובקיומו של הסטרא אחרא. מקובלים בדרגה כלשהי הם אלו אשר סיפקו למעשה חלק ניכר מחומר הגלם ל"תעשיית" הקמיעות והסגולות.⁷⁸

72 ישרי לב, אומיר תר"ל, סימן א, יג ע"א-ע"ב.

73 "חרם שלא לעשות שום כשפים ולא יצוה גוי לעשות אפילו לאהבה" – פריימן, עמ' 209. ההעתיקה מתוארכת לשנת הת"ץ (1730), אך נראה כי התקנה היתה קדומה.

74 יד נאמן, סימן ה, נא ע"ב.

75 פסק אחר שלו עוסק בכתיבת שמות קדושים, כנראה לצרכים מגיים – שם, ד, מז ע"ג-ע"ד.

76 "אני רואה שתי שדות באות... לטמא ב' בחורים... שהם גרמו לעצמם שהם עוסקים בכשף ומטמאים נשמתם לכן לא אצילם" – שבחי האר"י, בתוך דברי יוסף, סימן קפ, עמ' 346.

77 מתן קמיעות ותוכנם היו מן הנושאים המרכזיים במחלוקות הקשורות במאמינים השבתאיים במאה הי"ח.

78 קשה לקבוע קשר של סיבה ומסובב בין התופעות הללו, והדבר יישאר בחזק צריך עיון. לפי שעה ראו אידל, עמ' 106-111.

סיכום

מאמר זה הציג נדבך בתרבותם של יהודי האימפריה העות'מאנית, תרבות שהיתה נטועה בעולם האיברי ובעולם העות'מאני גם יחד. אמונות דמונולוגיות ופעולות מגיות תפסו מקום ניכר בתודעתם של בני הזמן, והכתיבו במודע ושלא במודע כמה מאורחות חייהם. עיסוק במגיה או הזיקקות לה, היו מעשה מקובל בקרב כל שדרות החברה העות'מאנית, ובכל העדות הדתיות; ייתכן שבמאות הי"ח והי"ט אף גברה הפופולריות של אמונות אלו.

רבים האמינו בקיומם של כוחות דמוניים וביכולותיהם המגוונות, השליליות בדרך כלל. תוצאות פעולתם של אלו ניכרו בתופעות בלתי מוסברות, במחלות, במיתות ובקשיים אחרים שאפיינו את חיי היומיום. על מנת להתגונן מפניהם, או כדי להסתייע בהם, ננקטו שני כיווני פעולה מקבילים: תפילות, מתן צדקה וכיוצא בהם, ובה בעת גם שימוש בקמיעות שיסודם שמות וקבלה מעשית, בסגולות מנוסות ובדוקות (אלו נרשמו והועברו מדור לדור) ובתרופות אליל, שרבות מהן היו אסורות על פי ההלכה.

את הקמיעות והסגולות סיפקו אנשים ובעיקר נשים שהתמחו בכך. יהודים לא היססו להשתמש בכוחותיהם של מרפאים שאינם יהודים, ומוסלמים נסתייעו במקובלים ובעלי שם יהודיים. תמונה זו משתלבת יפה בעדויות המתרבות על קירבה תרבותית בין הציבור היהודי לחברה הסובבת, עד כדי תופעות של סינקרטיזם דתי בשכבות הנמוכות.⁷⁹ והדבר אינו מתמיה: העיר העות'מאנית הגדולה היתה מקום מפגש דתי ותרבותי רבי-ממדי, ובמישור התרבות העממית נמצאו הקבוצות הדתיות השונות קרובות זו לזו. יהודים, מוסלמים ונוצרים, חלקו אמונה וראייה דומה של מציאות החיים, תחושת גורל משותף, דפוסי התנהגות דומים, ואמונות משותפות.⁸⁰

נראה כי הציבור הרחב שאנו עוסקים בו לא דרג ושיקלל את הפרקטיקות הדתיות שלו, ולא הבחין בין מנהגים מבוססים ומנומקים, למנהגים עממיים שאין להם יסוד בהלכה; לא פעם היה הגבול בין אלו מטושטש למדי. יתר על כן, אף אמונותיו, והפרקטיקות המגיות שבהן עשה שימוש, ואשר החוקר בן זמננו רואה אותן כפולקלוריות, לא נתפסו כמנוגדות (לפחות לא באופן חריף) להלכה ואולי אף כמשלימות אותה.⁸¹ גישתו של המיסד הרבני כלפי תופעות אלו לא היתה אחידה. ככלל, ניכרת הכרה והשלמה עם מציאות שאינה אידיאלית, וניסיון לחפש הקלות באופן שיכשיר ויתיר בדיעבד מנהגים

79 למראי מקומות ראו ברנאה, עמ' 99.

80 השוו למשל השפעת התרבות המרוקנית המוסלמית על זו של יהודי מרוקו בכל הקשור לאמונה בשדים, כשפים ועין הרע – בעניין זה ראו בילו, עמ' 109-204.

81 דוגמת נוהג שפיכת מים שאובים שהיו גלויים בשכונת המת. בהקשר זה יש מקום להזכיר גם את החשש לכמה מאזהרות ר' יהודה חסיד בצוואתו. ראו: שירי כנה"ג, יורה דעה, סימן קעט, לט ע"א-ע"ב; בית דוד, יורה דעה, סימן נו, כו ע"ב; חסד לאברהם, אורח חיים, סימן טז, לה ע"א; לב חיים, אורח חיים, סימן כו, יח ע"ג.

ר' חיים בנבנשת, בעי חיי, הושג משפט, ח"א, שאלוניקי תקנ"א.
 מ"ד גאון, "מלחמת ספרדים ואשכנזים ב'אינדולקו'", עדות א (תשי"ו), עמ' 104-107.

—, "חרצובת האינדולקר", ידע עם ה (תשי"ט), עמ' 29-34.

C. Ginzburg, *Le sabbat des sorciers*, Paris 1992.

ר' אברהם הלוי, גנת ורדים, ח"א-ח"ב, קושטא תע"ו.
 מ' גרנוואלד, סיפורי-עם, רומאנסות ואורחות-חיים של יהודי ספרד (מחקרי המרכז לחקר הפולקלור ו), ירושלים תשמ"ב.

J. Grelot, *A Late Voyage to Constantinople*, London 1683.

R. Grassby, *The English Gentleman in Trade... Sir Dudley North, 1641-1691*, Oxford 1994.

A. Danon, *Les Superstitions des Juifs Ottomans, Actes du Congrès des Orientalistes*, Paris 1897, pp. 259-270.

ר' יוסף סמברי, דברי יוסף, מהדורת שי שטובר, ירושלים תשנ"ד.
 א' דוד, "מעורבותם של אחרוני הנגידים במצרים בענייניה של הקהילה היהודית בארץ-ישראל", תעודה טו (תשנ"ט), עמ' 293-332.

א' הורוביץ, "משמרות לילה במסורת היהודית: בין תרבות עממית לדת רשמית", התרבות העממית, בעריכת ב"ז קדר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 209-223.

A. Hill, *A Full and Just Account of the Present State of the Ottoman Empire*, London 1733.

J. von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, 5, Pest 1829.

M. Winter, *Society and Religion in Early Ottoman Egypt*, New Brunswick & London 1982.

R. Haboucha, *Types and Motifs of the Judeo-Spanish Folktales*, New York & London 1992.

ר' חיים פאלאני, חוקות החיים, אומיר תרל"ג.
 ר' רפאל חיים אברהם קובו, חיי אברהם, שאלוניקי תקס"ד.
 ר' חיים פאלאני, חיים ביד, אומיר תרל"ג.
 ר' חיים יוסף דוד אוולאי, חיים שאל, ח"א, ליוורנו תקמ"ט.
 חמדת ימים, ר"ח ימים טובים, אומיר תצ"ב.
 ר' אברהם אלקלעי, חסד לאברהם, ח"א, שאלוניקי תקע"ג.
 ר' חסון, "בין התכשיט המוסלמי לתכשיט היהודי בארצות האסלאם", פעמים 11 (תשמ"ב), עמ' 17-26.

A. Tietze, *Mustafa Ali's Description of Cairo of 1599*, Wien 1975.

J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition*, New York & Philadelphia 1961.

ר' אהרן אלפנדארי, יד אהרן, ח"ג, אומיר תקכ"ו.
 ר' אברהם מיראנדה, יד גאמן, שאלוניקי תקס"ד.
 ר' אליהו הכהן, ידו בכל, אומיר תרכ"ו.
 ר' דוד קאראסו, יד דוד, שאלוניקי תרכ"ו.
 א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א.
 ר' אברהם אישטרושה, ירך אברהם, שאלוניקי תקע"ה.
 ר' חיים דוד חון, ישרי לב, אומיר תר"ל.
 ר' חיים יוסף דוד אוולאי, ככר לאדן, ליוורנו תקס"א.
 ר' מנשה מטלוב סתהון, כנסיה לשם שמים, ירושלים תרל"ד.
 ר' יוסף מונטיקיו, כתונת יוסף, שאלוניקי תקכ"ג.
 ר' חיים פאלאני, לב חיים, ח"ב, אומיר תרכ"ט.
 א"מ לונץ, "מנהגי אחינו בארץ הקדש חיי העם", ירושלים א (תרמ"ב), עמ' 70-1.

בעי חיי
 גאון, אינדולקו (א)
 גאון, אינדולקו (ב)
 גינצבורג
 גנת ורדים
 גרנוואלד
 גרלו
 גרסבי
 דאנון
 דברי יוסף
 דוד
 הורוביץ
 היל
 המר
 וינטר
 חבושה
 חוקות החיים
 חיי אברהם
 חיים ביד
 חיים שאל
 חמדת ימים
 חסד לאברהם
 חסון
 טיטצה
 טרכטנברג
 יד אהרן
 יד גאמן
 ידו בכל
 ידי דוד
 יערי
 ירך אברהם
 ישרי לב
 ככר לאדן
 כנסיה לשם שמים
 כתונת יוסף
 לב חיים
 לונץ

עממיים מסוימים. חכמים רבים הביעו אי-נחת מפעולות מגיות מסוימות ולעתים אף גינו אותן בחומרה, אך מאידך נמצאו כאלו (בעיקר מקובלים) שעסקו בכך באופן פעיל, אם כי לא תמיד נתנו לכך פומבי.

את האמונות הדמונולוגיות בעולמה של היהדות העות'מאנית, ואת הלגיטימציה שהעניק להן חלק מן המימסד הרבני (לסוגיו) לפעולות מגיות שונות, יש לראות על רקע מרכיביה השונים של מורשתה התרבותית: היסוד ה"ספרדי" המתבטא בעיקר במורשת הפסיקה של חכמי ספרד, ואולי גם במורשת ספרותית רחבה יותר; המנטליות והמנהגים של אוכלוסי העיר העות'מאנית, ומן המאה הי"ז גם תורות קבליות ומנהגי קבלה שחדרו לכל תחומי החיים היהודיים.

קיצורים ביבליוגרפיים

אבי"י
 אהל יעקב
 אזור אליהו
 אטיאש, מנהגי נישואין
 אטיאש, פורים
 אטקס
 אידל
 אלון
 בארות המים
 בונים
 בוס
 בילו
 בית דוד
 בית שלמה
 ברנאה
 בניהו, חיד"א
 בניהו, שושן יסוד העולם
 בניהו, תולדות האר"י

"אבי"י, אהל ש"ם, רשימת כתבי היד אשר באוסף ר' שלמה מוסאיוף, ירושלים תשנ"ב.
 ר' יעקב ששפורטש, אהל יעקב, אמשטרדם תצ"ו.
 ר' אליהו הכהן, אזור אליהו, שאלוניקי תר"ו.
 מ' אטיאש, "מנהגי נישואין בשלונקי", עדות א (תשי"ו), עמ' 28-35.
 —, "פורים בשלונקי", גינון סלונקי, ח"א, בעריכת ב' עוזאל, תל אביב תשכ"א, עמ' 55-73.
 ע' אטקס, "מקומה של מגיה ובעלי שם בחברה האשכנזית במפנה המאות הי"ז-הי"ח", ציון ס (תשנ"ה), עמ' 69-104.
 M. Idel, "Jewish Magic from the Renaissance Period to Early Hasidism", *Religion and Magic: In Concert and in Conflict*, ed. J. Neusner et al., New York & Oxford 1989, pp. 82-117.
 מ' אלון, מפתח השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה, המפתח ההיסטורי, ח"ב, ירושלים תשמ"ו.
 ר' יצחק שאנני, בארות המים, שאלוניקי תקט"ו.
 ד"מ בונים, קולות משאלוניקי היהודית, ירושלים-שאלוניקי תש"ס.
 G. Bos, "Hayyim Vital's 'Practical Kabbalah and Alchemy': a 17th Century Book of Secrets", *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 4 (1994), pp. 55-112.
 "בילו, פסיכיאטריה מסורתית בישראל – פניות של בני מושבים יוצאי מרוקו עם בעיות פסיכיאטריות וקשיי חיים לרבנים ולחכמים, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשל"ח.
 ר' יוסף דוד, בית דוד, ח"א, שאלוניקי ת"ק.
 ר' שלמה פ' חסון, בית שלמה, שאלוניקי ת"פ.
 ז' ברנאה, החברה היהודית בעיר האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז (איסטנבול, שאלוניקי ואימיר), דיסרטציה, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ט.
 מ' בניהו, רב חיים יוסף דוד אוולאי, ח"א, ירושלים תשי"ט.
 —, "כ"י 'שושן יסוד העולם' לרב' יוסף תירשום", טמיר א (תשל"ב), עמ' קפז-רסט.
 —, ספר תולדות האר"י, ירושלים תשכ"ו.

ליין
 E.W. Lane, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians*, 2, London 1871.⁵
 ליחגאו
 W. Lithgow, *The Totall Discourse of the Rare Adventures & Painfull Peregrinations of long nineteene years travayles from Scotland to the most famous kingdoms in Europe, Asia and Africa by William Lithgow*, Glasgow 1906.
 למדן
 ר' למדן, עם בפני עצמן, נשים יהודיות בארץ ישראל סוריה ומצרים במאה השש-עשרה, תל אביב תשנ"ו.
 מדרש תלפיות
 ר' אליהו הכהן, מדרש תלפיות, אומיר תצ"ו.
 מולכו, לידה וילדות
 מ' מולכו, "לידה וילדות בין יהודי סלוניקי", עדות ב (תשי"ז), עמ' 255-269.
 מולכו, מנהגים
 M. Molho, *Usos y Costumbres de los Sefardies de Salonica*, Madrid 1950.
 מונטגיו
 M. Wortley Montagu, *Letters from the Levant during the Embassy to Constantinople 1716-18*, London 1838.
 מחנה ישראל
 ר' אליהו ישראל, מחנה ישראל ומכורך עם קול אליהו, ליוורנו תקס"ו.
 מכתם לדוד
 ר' דוד פארדו, מכתם לדוד, אורח חיים, שאלוניקי תקל"ב.
 מנחת אליהו
 ר' אליהו הכהן, מנחת אליהו, שאלוניקי תקפ"ד.
 מעם לועז
 ר' יעקב כולי, מעם לועז, שמות, קושטא תצ"ג.
 מעשה טוביה
 טוביה כיץ אשכנזי, מעשה טוביה, ויניציה תס"ז.
 מרכוס
 A. Marcus, *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York 1989.
 משא חיים
 ר' חיים פאלאג'י, משא חיים, אומיר תרל"ד.
 משפטי צדק
 ר' שמואל ג'רמזאן, משפטי צדק, מהדורת י' שמאע, ירושלים תש"ה.
 סדר אליהו רבה וזוטא
 ר' אליהו אלפנדרי, סדר אליהו רבה וזוטא, קושטא תע"ט.
 סנדיז
 G. Sandys, *A Relation of a Journey begun an. Dom. 1610*, London 1621.
 ספר החזיונות
 ר' חיים ויטאל, ספר החזיונות, מהדורת איז אשכולי, ירושלים תשי"ד.
 ספרי דב רב
 ר' דוד פארדו, ספרי דב רב, שאלוניקי תקנ"ט.
 עחיאל
 ב' עחיאל, מן הפולקלור אל הספרות היהודית-ספרדית (לאדינו), בעריכת ש' רפאל, תל אביב דמת נן תשמ"ח.
 ערך לחם
 ר' יעקב קשטרו, ספר מוהריק"ש הנקרא ערך לחם, יורה דעה, קושטא תע"ח.
 פטאי
 R. Patai, *On Jewish Folklore*, Detroit 1983.
 פישל
 ר' פישל, "תולדות יהודי פרס בימי שושלת הספודים", ציון ב (תרצ"ו), עמ' 273-293.
 פני אהרן
 ר' אהרן אמארייליו, פני אהרן, שאלוניקי תקנ"ו.
 פני מבין
 ר' יצחק נאבאר, פני מבין, חי"ב, שאלוניקי תקפ"ו.
 פרי חדש
 ר' חזקיה דה סילוה, פרי חדש, אורח חיים, אמשטרדם תס"ו.
 פריימן
 אי"ח פריימן, תקנות ירושלים, ספר דינבורג (י' בער ואחרים עורכים), ירושלים תש"ט, עמ' 206-214.
 ציצת נובל צב
 ר' יעקב ששפורטש, ציצת נובל צב, מהדורת י' תשבי, ירושלים תשי"ד.
 קובל
Extracts from the Diaries of Dr. John Covel ... (1670-1679), Early Voyages and Travels in the Levant, ed. J.T. Bent, London 1893.
 קול גדול
 ר' משה נ' חביב, קול גדול, ירושלים תרס"ז.
 קונן
 ת' קונן, ציפיות שווא של היהודים כפי שהתגלו בדמותו של שבתי צבי, בתרגום אי"א לאגאבר וא' שמואלי, ובההדרת י' קפלן, ירושלים תשנ"ח.
 קיקהפר
 R. Kieckhefer, *Magic in the Middle Ages*, Cambridge 1990.
 קלארק
 S. Clark, *Thinking with Demons*, Oxford 1997.
 קמח סלת
 ר' יהודה עלי, קמח סלת, שאלוניקי תקצ"ח.
 רודרמן
 D.B. Ruderman, *Jewish Thought and Scientific Discovery in Modern Europe*, New Haven & London 1995, pp. 229-255.
 רוח חיים
 ר' חיים פאלאג'י, רוח חיים, אורח חיים, חי"א, אומיר תרל"ו.

רוסר ג
 מ' רוסר, מההריון ועד ללידה, יהודי ספרד באימפריה העות'מאנית, בעריכת א' יוזס, ירושלים תשמ"ט, עמ' 255-269.
 רוסמן
 מ' רוסמן, הבעש"ט מחדש ההסידות, ירושלים תשנ"ט.
 ריבלין
 לקוטים מפירושו על התורה כתב יד מאת רב רפאל מרדכי מלכי, מהדורת א' ריבלין, חי"ב, ירושלים תרפ"ד.
 ריקו, ההיסטוריה
 P. Rycout & R. Knolles, *The Turkish History from the Original of that Nation to the Growth of the Ottoman Empire with the Lives and Conquests of their Princes and Emperors*, 1, London 1687.
 ריקו, מצב האימפריה
 —, *The Present State of the Ottoman Empire*, London 1668.
 ריקו, מצב הכנסיות
 —, *The Present State of the Greek and Armenian Churches*, London 1679.
 שאו
 T. Shaw, *Travels or Observations relating to several parts of Barbary and the Levant*, London 1738.
 שבט בנימין
 ר' בנימין פונטריומולי, שבט בנימין, שאלוניקי תקפ"ד.
 שו"ת מהריב"ל
 ר' יוסף ד' לב, שאלות ותשובות, חי"א, שאלוניקי שט"ז-שי"ז.
 שו"ת מהריט"ץ החדשות
 ר' יום טוב צהלקן, שאלות ותשובות מהריט"ץ צהלקן החדשות, בההדרת י' בוקסבוים ואחרים, חי"א, ירושלים תש"ם.
 שו"ת רדב"ז, חי"א
 ר' דוד נ' זמרא, שאלות ותשובות, ויניציה תקט"ט.
 שו"ת רדב"ז, חי"ג
 —, שאלות ותשובות, פיורדא תקמ"א.
 שו"ת ר"מ אלאשקאר
 ר' משה אלאשקאר, שאלות ותשובות, סביניטה שי"ד.
 שחר
 י' שחר (אוצר), אוסף פריכטונגר - מסורת ואמונת יהודית, ירושלים תשל"א.
 שיירי כנה"ג
 ר' חיים בנבנשת, שיירי כנסת הגדולה, יורה דעה, שאלוניקי תקי"ז.
 שלום, האתמרי
 ג' שלום, "ר' אליהו הכהן האתמרי", מחקרי שבתאות, מהדורת י' ליבס, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 470-473.
 שלום, חיין
 —, "חעודות לתולדות נחמיה חיין", מחקרי שבתאות, עמ' 481-485.
 שלום, שי"צ
 —, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חיין, חי"א, תל אביב תשי"ז.
 שקד
 ש' שקד, "על ספרות הכישוף היהודית בארצות האסלאם", פעמים 15 (תשמ"ג), עמ' 15-28.
 שו"ת הרשב"א
 ר' שלמה בן אדרת, תולדות אדם, שאלות ותשובות, חי"ב, ליוורנו תי"ז.
 תעלומות ומקורות החכמה
 רפאל שבתי, תעלומות ומקורות החכמה, ויניציה [תכ"ז].
 תקוני הנפש
 ר' ראובן ב"ר אביהם, תקוני הנפש, חי"א, שאלוניקי תקכ"ה.

